

ÇAĞATAY EDEBİYATI

Königlichen Bibliothek zu Berlin, Berlin 1889, s. 376 [Springer 1650]; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul 1926), İstanbul 1981, s. 272-284; a.mlf., "Çağatay Edebiyatı", *İA*, III, 270-323; Blochet, *Catalogue*, II, 246; *Suppl.*, nr. 1365; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1964, II, 205-235; a.mlf., "Çağatay Türkçesi ve Nevâî", *TDED*, II/3-4 (1948), s. 141-154; N. M. Mallaev, *Uzbek Edebiyatı Tarihi*, Taşkent 1965, s. 325; Ağah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevâî*, Ankara 1965, I, 29-47; IV (1968), s. 72-75, 80, 82; J. Eckmann, *Chagatay Manual*, The Hague 1966; a.mlf., *Çağatay El Kitabı* (trc. Günay Karaağaç), İstanbul 1988; a.mlf., "Çağatay Dili Hakkında Notlar", *TDAY Belleten* (1958), s. 115-126; a.mlf., "Çağatayca'da Yardımcı Cümleler", a.e. (1959), s. 27-58; a.mlf., "Küçük Çağatay Grameri", *TDED*, X (1960), s. 41; a.mlf., "Çağatay Dili Örnekleri: II, Gedaî Divanından Örnekler", a.e., X (1960), s. 65; a.mlf., "Çağatayca'da İsim-Fiiller", *TDAY Belleten* (1962), Ankara 1963, s. 51-60; a.mlf., "Çağatay Dili Örnekleri: III, Sekkakî Divanından Parçalar", *TDED*, XII (1963), s. 157-174; a.mlf., "Die Tschaghataische Literatur", *Ph.7F*, II, 1-10, 304-308, 317-321, 323-329, 353-360, 362-365, 370-376; a.mlf., "Çağatay Dili Örnekleri", *TDED*, XIII (1965), s. 43-74; a.mlf., "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Ryland Nüshası)", *TDAY Belleten* (1967), Ankara 1968, s. 51-69; a.mlf., "Sadi Gülistanın Bilinmeyen Çağatayca Bir Çevirisi", a.e. (1968), Ankara 1969, s. 17-29; Abdülkadir İnan, "Çağatay Yazı Dilinin Kuruluşu Tarihine Dair Düşünceler", *TTK Belleten*, İstanbul 1946, s. 531-544; a.mlf., "Şeybanî Özbekler Çağına Ait Bir Çağatayca Kur'an Tefsiri", *TDAY Belleten* (1962), Ankara 1963, s. 61-63; Halide Dolu, "Yusuf Hikâyesi Hakkında Birkaç Söz ve Bazı Türkçe Nüshalar", *TDED*, IV/4 (1952), s. 419-445; a.mlf., "Sultan Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Manzum Bir Yusuf Hikâyesi", a.e., V (1954), s. 51-58; A. K. Borovkov, "Özbek Yazı Dilinin Kurucusu, Ali Şir Nevâî" (trc. Rasime Ugun), *TDAY Belleten* (1954), s. 59-96; Tourkhan Gandjei, "Muhabbetnâme di Hârezmi", *Estratto dagli Annali, dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli*, nuova serie: VI-VII, Roma 1958, s. 131-166; Zeynep Korkmaz, "Hüseyin Baykara Adına Yazılmış Çağatayca Yusuf ve Zuleyhâ Mesnevisinin Taminmoyan Bir Yazması ve Eserin Yazarı", *Türkoloji Dergisi*, III/1, Ankara 1968, s. 7-48; Kemal Eraslan, "Nevâî'nin Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risalesi", *TM*, XVI (1971), s. 89-110; a.mlf. — Ali Alparslan, "Kâmrân Mirza'nın Divanı I", *TDED*, XXIII (1981), s. 37-137; a.mlf., "Çağatay Şairi Atayî'nin Gazelleri", *TDAY Belleten* 1987 (1992), s. 113-164; a.mlf., "Şibânî Han'ın Bahrü'l-hüdâ Adlı Eseri", *TKA*, XXVIII/1-2 (1992), s. 103-177; Osman F. Sertkaya, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri: III, Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar I", a.e., XX (1972), s. 167-176; *TA*, XI, 323-327; A. Zeki Velidi Togan, "Ali Şir", *İA*, I, 349-357; H. Beveridge, "Hüseyin Mirza", a.e., V/1, s. 645-646; a.mlf., "Kâmrân Mirzâ", a.e., VI, 147; L. Bouvat, "Şahruh Mirzâ", a.e., XI, 286-288; a.mlf., "Şeybânî Han", a.e., XI, 454-456; *TDEA*, II, 100-104; Günay Kut, "Ali Şir Nevâî", *DİA*, II, 449-453; Enver Konukçu — Ömer Faruk Akün, "Bâbü'r", *DİA*, IV, 395-400; Ömer Faruk Akün, "Bâbü'rname", a.e., IV, 404-408.

KEMAL ERASLAN

ÇAĞATAY HAN

(ö. 639/1241)

Çağatay Hanlığı'nın kurucusu
ve ilk hükümdarı
(1227-1241).

Cengiz Han'ın Börte Hatun'dan doğan ikinci oğludur. Çocukluk yılları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Ancak yetişmesinde, Cengiz Han'ın çoğunluğunu Uygur Türkleri'nin oluşturduğu müşavirlerinin önemli rol oynadığı muhakkaktır. Cengiz Han, çocuklarının müstakbel birer hükümdar olarak yetişmeleri için her birine kabiliyetlerine göre vazife ve sorumluluklar dağıtmıştı. Büyük oğlu Cuci'ye avcıbaşılığı, Ögedey'e vergilerin tanzimini, Tuluy'a askerî işleri, Çağatay'a da yasayı düzenleme ve uygulama görevini vermişti. Nitekim Çağatay, daha babasının sağlığında millî hukuku en iyi bilen, örf ve âdet hususunda en yüksek yetkiye sahip kişi olmuş ve hayatı boyunca da yasaya bağlı kalmıştır. Cengiz Han oğlu Çağatay için "dik kafalı ve ketum tabiatlı" ifadesini kullanmış, veliaht tayini sırasında da, "Her kim bilgili, yasayı, siyaseti, celâdeti, âyin ve töreye riayeti severe Çağatay'a tâbi olsun" demek suretiyle onun Moğol geleneklerinden tâviz vermeyen bir mizaca sahip olduğunu belirtmiştir.

Çağatay'ın babası ve diğer üç kardeşiyle birlikte katılmış olduğu Batı seferinde esas hedef Hârizmşahlar Devleti idi. Ancak Moğol kuvvetleri Hindistan, Azerbaycan ve Karadeniz'in kuzeyindeki topraklara kadar ilerlediler. Otrar şehrinin alınmasından sonra Cuci Cend ve Barçınlıkent üzerine, Çağatay ve Ögedey ise Semerkant üzerine yürüdüler. Ancak Hârizmşahlar Devleti'nin merkezi Ürgenç'in kuşatılmasına yine bu üç kardeş birlikte katıldı. Kuşatmanın uzaması üzerine Çağatay ağabeyi Cuci'yi başarısızlıkla itham edince Cengiz Han'ın müdahalesinden sonra Cuci ve Çağatay küçük kardeşleri Ögedey'in emrine verildi. Cengiz Han'ın bu davranışıyla iki büyük oğlunu cezalandırmak istediği anlaşılmaktadır. Ürgenç şehri 1221 yılının Nisan ayında zaptedildi, daha sonra da Bamyan şehri kuşatıldı ve alındı. Celâleddin Hârizmşah'ı yakalamakla görevlendirilen Çağatay ise 1221 yılı kış mevsimini Hindistan'da geçirdi. 1222'de Mâverâünnehir'e dönerken Ceyhun nehri üzerindeki yüzer köprüyü yeniden yaptırdığı gibi yöreyi âsilerden temizleye-

rek ticarî hayatın da canlanmasını sağladı. Cengiz Han, son olarak Çin'deki Tangut Devleti'ne karşı sefere çıktığı zaman Çağatay'ı Moğolistan'daki kuvvetlerin başında kumandan olarak bırakmıştı.

Çağatay'ın Cengiz Han'ın ölümünden (1227) sonra askerî faaliyetlere katıldığına dair bir kayıt yoktur. Ancak babası üçüncü oğlu Ögedey'i veliaht tayin etmiş olmakla beraber Cengiz Han'ın hayatta kalan en büyük oğlu olmasından dolayı -Cuci babasından önce ölmüştü- büyük bir itibara sahip bulunuyordu. Cengiz Han ve halefleri, Orta Asya'daki Türk devletleri tarafından konulmuş ve uygulanmış olan geleneklere umumiyetle bağlı kalmışlardır. 1229'da toplanan kurtayda Cengiz Han'ın kardeşi Ödigin ve oğlu Çağatay veliaht Ögedey'e bağlılıklarını bildirmişlerdir. Ögedey'in büyük kağan olmasına rağmen yasanın uygulanması söz konusu olduğu zaman ve özellikle et, süt vergileri, malzeme ve piring depoları ile yaylak ve kışlakların bakımı, su kuyularının kazılması, bilhassa posta teşkilâtı hakkındaki uygulamalarda son söz Çağatay'ın idi. Bundan dolayı Çağatay'ın bazan büyük Kağan Ögedey'in yanında, bazan da Cengiz Han tarafından kendisine verilen bölgede oturduğu bilinmektedir.

Orta Asya Türk devletlerinde görülen yaylak-kışlak geleneğine uygun olarak Çağatay'ın da yaylak-kışlak olmak üzere oturduğu merkezleri vardı. Cengiz Han yerleşik halka ve atlı-göçebe hayatı sürdüren toplumlara karşı farklı bir idare sistemi uygulamıştı. Öyle ki yerleşik halka kendi göçebe devletinin ebedî eserleri gözüyle bakıyordu. Bu sebeple olmalıdır ki Çin, Türkistan ve İran'daki bazı şehirlerin yönetimini doğrudan büyük hana karşı sorumlu sivil valilere bırakmıştı. Nitekim Çağatay'a ait topraklar üzerinde bulunan Buhara, Semerkant, Kâşgar, Hucend ve Fergana şehirleri bu statüye tâbi idiler.

Cengiz Han sağlığında Moğol veraset geleneğine uygun olarak ülkesini oğulları arasında taksim etmişti. Bu taksimde Çağatay'ın hissesine düşen topraklar, doğuda Uygur ülkesinden batıda Semerkant ve Buhara'ya kadar olan bölgelerdi. Ancak Çağatay Han bu topraklar üzerinde merkezî bir devlet kuramamış, ölümünden yirmi yıl sonra Algu Han tarafından müstakil Çağatay Hanlığı kurulmuştur. Çağatay'ın hissesine düşen topraklar üzerinde bulunan yerli sülâleler varlıklarını devam ettirmişler, başta

Mâverâünnehir olmak üzere diğer bölgelerdeki şehirlerin idaresinden Mahmud Yalvaç, ondan sonra oğlu Mesud Yalvaç sorumlu olmuşlardır. Bu uygulama sonucu şehirlerden alınan vergilerde bir azalma olmadığı gibi Türk devletlerinde görülen yerleşik-göçebe anlaşmazlığına da kısmen bir çözüm getirilmiş oluyordu. Mâverâünnehir Valisi Mahmud Yalvaç bir anlaşmazlık sonucu görevinden azledilince Çağatay'ı büyük kağan Ögedey'e şikâyet etmiş, sonunda Mahmud Yalvaç görevine iade edildiği gibi Çağatay da hatasını kabul ederek Ögedey'den özür dilemiştir.

Çağatay Han zamanında devlet idaresinde vazife almış sivil ve askerî görevliler hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Bunlardan, Çağatay Han ve iki halefine vezirlik yapmış olan Kutbüddin Habesh Amîd ölümüne (1260) kadar bu görevini sürdürmüştür. Askerî görevlilerden ise Barulas boyundan Karaçar, Celâyir boyundan Möge ve Haşuk noyanlar, Sünit boyundan Küçük Çağatay ve Suldüz boyundan Kışık noyanlar sayılabilir.

Çağatay Han yasanın koruyucusu ve en üst seviyedeki uygulayıcısı olması sebebiyle, İslâmiyet'e karşı düşmanca bir tavır takınmıştır. Onun zamanında özellikle gusûl abdesti ve hayvanların kesilmesi hususunda müslümanlar büyük sıkıntı çekmişlerdir. Çağatay Han, İslâmî esaslarla bağdaşması mümkün olmayan yasa hükümlerine uymadıklarından dolayı müslüman halkı cezalandırmıştır. Çağatay'ın bu gibi hareketlere cesaret edenleri acımasız bir şekilde öldürmesi adının bütün müslümanlar arasında nefretle anılmasına sebep olmuştur. Ölümü üzerine şair Sedîd A'ver, "Etrafa saldığı korkudan kimsenin suya giremediği adam şimdi ölümün engin ummanında boğuldu" diyerek bu baskı ve zulmü dile getirmiştir. Çağatay Han belki de sadece İslâmiyete olan düşmanlığı yüzünden hıristiyan dostu olarak telakkî ediliyordu. Hatta Marco Polo'da mevcut olan ancak başka kaynaklarda kaydedilmeyen bir rivayete göre vaftiz bile edilmişti (İA, III, 267).

Çağatay Han, kardeşi Ögedey Kağan'dan yedi ay önce Mayıs 1241'de öldü. Başka bir rivayete göre ise 1242 yılında ölmüş ve tahtını torunu Kara Hülâgû'ya bırakmıştır. Kendisini tedavi eden doktorlar efendilerini yaşatamadıkları için Moğol töresince idam edildiler. Cengiz Han'ın oğullarından sadece Çağatay'ın adı sülâlesine ve bu sülâlenin kurduğu devlete alem olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, I, 29, 64, 101, 195, 219-227; II, 106, 200-218; a.e. (Öztürk), I-III, bk. İndeks; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özyayın — Ahmet Ağırakça), İstanbul 1987, XII, 348-370; Nesevî, *Şret-i Celâleddîn-i Mingburnî*, Tahran 1344 hş., s. 123-125; Reşidüddin, *Câmî'ü't-tevârîh* (nşr. E. Blochet), Leiden 1911, s. 196-297; Nizâmüddîn-i Şâmî, *Zafername* (trc. Necati Lugal), Ankara 1987, s. 14 vd.; R. Grousset, *L'Empire Mongol*, Paris 1941, s. 363-367; a.mlf., *Bozkır İmparatorluğu* (trc. Reşat Uzman), İstanbul 1980, s. 138-146, 304-314; M. N. Tobcaan, *Moğolların Gizli Tarihi* (trc. Ahmet Temir), Ankara 1948, s. 16-18, 190; Spuler, *İran Moğolları*, s. 260, 305-307, 429-430; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 184-185; Barthold, *Türkistan*, s. 576-580; a.mlf., "Çağatay", *İA*, III, 266-270; a.mlf. — J. A. Boyle, "Çağatay *Khân*", *El²* (İng.), II, 2-3; Abdüsselâm Abdülazîz Fehmi, *Târîhu'd-devleti'l-Moğuliyeye*, Kahire 1981, s. 64-66; Abbas İkbâl, *Târîh-i Moğul*, Tahran 1365 hş., bk. İndeks; Jean Aubin, "Le Khanat de Cagatai et le Khorassan (1334-1380)", *Turcica*, VII/2, Paris 1976, s. 16-60.

ABDÜLKADİR YUVALI

ÇAĞATAY HANLIĞI

1227-1370 yılları arasında
Mâverâünnehir, Yedisu ve
Doğu Türkistan'da
hüküm süren bir hânedan.

Adını Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'dan alır. Çağatay Han'ın ölümünden sonra torunu Kara Hülâgû (1241-1246), daha sonra da oğullarından Yesü-Mengü (1246-1251) Çağatay hanı olmuşlardır. Bu dönemde Çağatay hanları Kustakurum'daki büyük hanlığa karşı müstakil hareket edemediler. Nitekim 1251'de toplanan kurultayda Toluy'un oğlu Mengü'nün büyük han seçilmesiyle Kara Hülâgû tekrar Çağatay Hanlığı'nın başına getirildi; ancak aynı yıl ölümü üzerine karısı Ergene Hatun oğlu Mübârek Şah adına nâibe olarak ülkenin yönetimini eline aldı.

1259'da büyük kağan Mengü'nün ölümünden sonra kardeşleri Kubilay ile Arık-Buka taht mücadelesini sürdürürken Çağatay'ın torunu ve Baydar'ın oğlu Algu da Arık-Buka adına Türkistan'da faaliyet göstermeye başladı. Çağatay Hanlığı toprakları yanında Hârizm ve Afganistan'ı da ele geçiren Algu, Kubilay Han'ın da desteğiyle Batu Han zamanında Altın Orda'ya geçmiş olan Çu ve Yedisu havzalarını yeniden Çağatay Hanlığı topraklarına kattı. Bunun üzerine Ergene Hatun ile Mâverâünnehir hâkimi Mesud Yalvaç, Algu'yu Arık-Buka'ya şikâyet ettiler. Bu gelişmeler Algu'yu Arık-Buka'dan uzaklaştırırken Kubilay Han'a yak-

laştırdı. Bu sırada Algu Ergene Hatun ile evlenip Mesud Yalvaç'ı da eski görevine iade etmek suretiyle meseleyi çözdü ve Çağatay hanı oldu (1260-1266). Bu sebeple Algu Çağatay Hanlığı'nın gerçek kurucusu kabul edilmektedir. Algu'nun 1266'da ölümünden sonra Ergene Hatun'un oğlu Mübârek Şah Çağatay hanı ilân edildi. Mübârek Şah Çağatay oğulları arasında İslâmiyet'i kabul eden ilk hükümdardır. Fakat aynı yıl içinde Kubilay Han tarafından desteklenen Çağatay'ın başka bir torunu Barak Han, Mübârek Şah'ı tahttan indirerek kendisini Çağatay hanı ilân etti (1266-1271). İslâmiyet'i seçerek Gıyâseddin lakabını alan Barak, büyük hanlık için Kubilay ile Kaydu arasındaki mücadele sırasında her iki tarafa karşı Çağatay Hanlığı'nın menfaatlerini korumaya çalıştı. 1269'da Talas ovasında toplanan kurultayda, hanlığın kuruluşundan beri bir iç mesele halinde devam eden "yerleşik-göçebe mücadelesi"ne geçici de olsa bir çözüm bulundu. Buna göre şehzadelerin bozkırdaki yaylak ve kışlaklarla yetinmeleri, ekili topraklardan sürülerini uzak tutmaları ve şehirlerin idaresine karışmamalarına karar verildi. Bu kurultayın ardından, Ögedey Han soyundan gelen ve daha sonraları Çağatay Hanlığı'ndan İli havzasını alarak Kubilay'a karşı mücadele eden Kaydu, Çağatay Hanlığı üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurdu. Bu dönemde Barak Han'dan sonra Çağatay hanı olan Nikibey Han (1271-1274) ile Buka Timur Han (1274-1277) Kaydu'nun (ö. 1303) vassâl*ı durumunda idiler. Barak Han'ın oğlu Tuvâ Han zamanında (1282-1307) Orta Asya'da Çağatay sülâlesinin hâkimiyeti yeniden kuruldu. Tuvâ Han'ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Küncük Han (1307-1308) ve Taliku Han'dan (1308-1309) sonra 1309'da Tuvâ Han'ın oğlu Kebek'in (Köpek, Kobek) gayretiyle toplanan kurultayda Kebek'in ağabeyi Esen-Buka han seçildi (1309-1320).

Arık-Buka ve Kaydu'ya karşı verdiği mücadeleden sonra Çin ve Türkistan'da "Büyük Han" olarak tanınan Kubilay Han, Ceyhun nehrine kadar uzanan toprakları ele geçirdi. Torunu ve halefi Kağan Timur ise Ögedey ve Çağatay oğulları üzerinde mutlak hâkimiyet kurdu. Bu mücadeleler Mâverâünnehir ve Türkistan'da ziraatın ve ticarî hayatın çökmesine sebep oldu. Esen-Buka Han'dan sonra Çağatay tahtına kardeşi Kebek Han (1320-1326) geçti. Kendisi müslüman olmadığı halde onun zamanında İslâmiyet